

ҚОВУННИНГ АСОСИЙ ЗАРАРКУНАНДАСИ

Аннотация. Мақолада Қорақалпоғистон шароитда етиштирилаётган полиз экинларида қовун пашшаси зараркунандасининг биоэкологик ривожланиш хусусиятлари ва зарар келтириш даражаси келтирилган. Шунингдек, зараркунанданинг ривожланишига ҳудуд шароитидаги омилларнинг фаол таъсири этиши ўрганилган. Қовун пашшаси зараркунандасининг ривожланиш хусусиятига боғлиқ ҳолда вояга етганларига қарши кимёвий препаратларни ишлатиш муддати ва меъёри тавсия этилган.

Калит сўзлар: қовун паша, зараркунанда, полиз экинлари, қарши кураш тадбирлари.

Аннотация. В статье рассмотрена биоэкологическая особенность развития и вредоносность дынной мухи на посевах бахчевых культур в условиях Каракалпакстана. Изучено активное влияние факторов для массового развития дынной мухи в данном биотопе. В зависимости от особенностей развития дынной мухи рекомендованы методы и сроки обработки химическими препаратами против имагинальной фазы.

Ключевые слова: Дынная муха, вредитель, бахчевые культуры, меры борьбы.

Annotation. The article describes the bioecological features of development and harmfulness of melon fly on crops of melons in conditions under Karakalpakstan. There were studied the active influence factor for mass development of the melon fly in given biotope. Methods and periods of the chemical appliances were recommended based on on particularities of the development of melon fly at the imaginal phase.

Keywords: Melon fly, pest, crops of melons, control measures.

Қовун меваси қадимдан халқимиз томонидан истеъмол қилиниб келинаётган, полиз экини маҳсулоти ҳисобланади. Яхши пишиб етилган меваси таркибида ўртача 11-20% қуруқ моддалар, шундан 5-18% қанд, 0,6% оқсил, 8%-клетчатка, 0,2%-ёғ, 0,6%-кул мода, дармондориларидан С -30-40 мг%, каротин-1,5-2мг%, РР-1-2мг% ва калий, кальций, фосфор, олтингугурт, темир, кобальт тузли бирикмалари учрайди [3, 7]. Бошқа қишлоқ хўжалик экинлари маҳсулотлари қатори йил давомида ҳар бир инсон ўртача 19,5 кг истеъмол қилиш тавсия қилинган [1, 4]. Республикамиз шароитида полиз экинлари жами 60156 гектардан ошиқ майдонга экилиб келинмоқда, шундан қовун экини жами 25016 гектарга экилиб, мўл ҳосил олишга эришилмоқда. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги вазирлиги ахборот хизмати маълумотларига кўра, жорий йилда 27та давлатга қиймати 22,1 миллион АҚШ доллари тенг бўлган 54,7 минг тоннадан зиёд қовун экспорт қилинган. Бу кўрсаткич ўтган йилга нисбатан 32 минг тоннага кўп экспорт бўлганлигини кўрсатади. Шулардан Қозоғистон Республикасига 19,9 минг тонна, Қирғизистон Республикасига 17,7 минг тонна, Россия давлатига 6,6 минг тонна, Украина давлатига 3,9 минг тонна, Латвия давлатига 2,6 минг тонна қовун экспорт қилинган. Республикамиз шароитида қовун экини энг кўп майдонга Сирдарё вилоятида 9732 минг.га, Хоразм вилоятида 3821 минг.га, Жиззах вилоятида 2831 минг.га, Қорақалпоғистон Республикасида 2370 минг.га майдонга ҳар хил навлари экилиб, аҳолини бу маҳсулотга бўлган талабини қониқтириб келмоқда.

Хорижий давлатларга етиштирилган маҳсулотларни экспорт қилишда асосий муаммолардан бири бу вегетация даври давомида зараркунандаларнинг иқтисодий зарар келтириш мезонидан кўпайиб, маҳсулотнинг сифатига ва ҳосилдорлиқнинг кескин камайишига сабаб бўлмоқда. Бундай зараркунандалардан қовун экини майдонларида Қорақалпоғистон шароитида 2001 йилдан қовун пашшаси (*Myiopardalis pardalina* Big.) тури пайдо бўлиб, ҳосилдорликка катта зарар келтира бошлади. Тадқиқотлар давомида қовун пашшаси зараркунандаси 3-4 йил оралиғида Қорақалпоғистон Республикаси полизчилик билан шуғулланадиган шимолий ва жанубий туманларга етиб борди. Бу даврларда қарши кураш тадбирлари тўғри ташкиллаштирилмаганлиги сабабли тарқалиш ареали кенгайиб кетди.

Маршрутли кузатувларимизда зараркунанданинг 2009-2010 йиллар Бухоро, Жиззах, Тошкент, 2011-2012 йиллар Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларига тарқалганлиги аниқланди. Бундан кўриниб турибдики, зараркунанда ўн йил ичида 1000-1200 кмга ареалларга тарқалиб, бугунги кунгача полиз экинларининг асосий зараркунандасига айланди. Биологик жонзотларнинг яшаш учун кураш таълимотига асос зараркунанда қайси давлатда ва қандай иқлим шароитида бўлишидан қатъий назар тарқалган ҳудудида сони кўпайиб, ривожланиши давом этаётганлиги, ташқи муҳит шароитига тез мослашадиганлигини тақозо этади [2, 25].

Зараркунанда тарқалган ареалларнинг кенгайиб боришида кўплаган фермер ва деҳқон хўжаликлари далаларида экилган полиз экинларида зараркунанда фазаларига қарши тавсия этилган кураш тадбирларининг мақбул муддатларда олиб борилмаглиги. Зараркунанда авлодлари ривожланишини давом эттирадиган итқовун ўсимлигининг бошқа қишлоқ хўжалиги далаларида бемалол ўсиб ривожланиши бўлиб топилади. Натижада зараркунанда ривож бугунги кунга қадар максимал даражада бўлиб, полиз экилган далаalarda катта зарар келтираётганлиги билан асосий зараркунанда қаторига киритилган. Шундай бўлишига қарамасдан полиз экинлари ҳосилини сақлаб қолиш учун зараркунанданинг зарар келтириш даражасини минимал миқдорда ушлаб туриш лозим.

Қовун пашшаси - *Myiopardalis pardalina* Big тури, олақанотлилар-Tephritidae оиласига мансуб бўлиб, фақат қуртлари озикланиши бўйича олигофаг типга киради. Шунки, зараркунанда полиз экинлари мевалари билан озикланади. Олиб борилган тадқиқотлардан маълум бўлдики, зараркунанданинг етук зоти тана узунлиги ўртача оналиги (♀) 5,9±0,07 мм, оталиги (♂) 5,3±0,08 мм.ни ташкил этган бўлса, оналик пашша томонидан меваларга қўйилган тухумининг узунлиги ўртача 0,65±0,01 мм, қуртлари эса 9,1±0,21 мм ва ғумбагининг узунлиги 7,3±0,18 мм атфроида бўлиши қайд этилди. Қовун пашшаси ривожланиши бўйича тўлиқ ривожланадиган ҳашаротлар қаторига киради. Ҳудуд шароитида зараркунанданинг вояга етган зотлари май ойининг охири ва июнь ойининг дастлабки ўн кунликларида қишлоқдан чиқади. Зараркунанда асосан полиз экинлари далаларида ва бошқа қишлоқ хўжалиги экинлари майдонлари,

четларида ўсиб ривожланган ит қовун меваларини зарарлаб чиққан жойларида қишлоғга кетади.

Биоэкологик ривожланиш хусусиятлари бўйича ўтказилган тадқиқотларимизда зараркуанда етук зотининг ривожланиш шароити қўшимча озикланишига боғлиқ бўлиб, қовун ва тарвуз ширалари билан озикланган етук зотларининг яшаш вақти ўртача 26-28 кунни ташкил қилди. Шунингдек, зараркуанданинг ҳар бир авлоди бўйича тухум қўйиш миқдорини ўрганганимизда учта авлоди бўйича ўртача 83,7; 93,0; 94,2 дона тухум қўйганлиги қайд қилинди. Зараркуанданинг ривожланиши учун қулай муҳитда бундан ҳам кўпроқ тухум қўйиши мумкинлигини тақозо этади.

Зараркуанданинг вояга етганларининг чиқишини башорат қилиш мақсадида ғумбақларининг ўлчамига қараб оналик ва оталик зотларининг чиқиши бўйича тадқиқот ишлари ўтказилди. Бундан маълум бўлдики, қовун пашшаси ғумбақларининг 7 мм дан кичикларидан учта авлод бўйича оталик зотли пашшалар ўртача 72,0 фоиз, 7 мм дан катта бўлган ғумбақлардан эса, ўртача 75,6 фоиз оналик зотларининг чиққанлиги маълум бўлди.

Қовун пашшасининг ривожланиш фенологиясини ўрганиш давомида ҳар бир авлоди ўртача 28-31 давомида ривожланиб, ҳудуд шароитида 3-4 авлод бериши аниқланди. Маълумотлардан кўришиб турганидек зараркуанданинг тарқалиши ва тез кўпайишида поливольгинли ривожланиши асос бўлади.

Тадқиқотларимизда қовун пашшаси зараркуандасининг қовун навлари бўйича келтирадиган зарарлилик даражаси ўрганилди. Қарши кураш тадбирлари ўтказилмаган вариантларимиздаги қовуннинг «Гурвак» навида 98-100%, «Зар гулоби» навида 50-60%, «Бишак» навида 40-55% зарарланганлиги маълум бўлди. Бундан кўришиб турганидек, зараркуандага қарши кураш тадбирлари ўтказилмаса ҳосилнинг кўп қисми нобуд

бўлади. Натижада олиниши кутилаётган ҳосил ҳам йўқ бўлади ва зараркуанданинг ҳар бир авлодининг ривожланишига қулай шароит яратилади.

Қовун пашшаси ривожланишига хос хусусият шундаки, етук зоти ўсимликларнинг орасида фаол учиб ҳаракат этиши, тухум ва қуртлари мева ичида бўлиши, ғумбақларининг тупроқ тагида бўлиши қарши кураш тадбирларини олиб боришда айрим муаммоларни пайдо этади. Ушбу муаммоларни ҳисобга олган ҳолда ўтказилган кўп йиллик тадқиқотлар натижасида зараркуандага қарши кураш тадбирлари ишлаб чиқилди. Бу борада қишловдан чиққан зараркуанданинг биринчи авлоди етук зотига қарши далада тўпланиб меваларга тухум қўйишни бошлаганда (бу қовунлар мевалари диаметри бўйича ўртача 3-5 см етган даврга тўғри келиши кузатилган) эрталаб соат 5-8 ларда гектарига полиз экинларида қўллаш тавсия этилган препаратлардан яъни таъсир этувчи моддаси делтаметриндан иборат бўлган дорилардан 0,4-0,7 л/га ҳамда таъсир этувчи моддаси мелатион бўлган дорилардан 0,4-1,0 л/га олиниб, ОВХ-28 агрегатида 200-300 литр сувга эритилиб ишлатилди. Томорқа ерларида эритма 100 ёки 10 метр квадратга ҳисоблаб тайёрланиб, қўлда олиб юриладиган пуркагичлар ёрдамида амалга оширилди. Натижада қўлланилган препаратларнинг таъсир этишидаги биологик самарадорлиги мелатион таъсир этувчи моддаси бўлган препаратда еттинчи ва ўн тўртинчи кунлари 90,5-95,2 фоиз, делтаметрин таъсир этувчи моддаси бўлган препарат ишлатилганда 95,4-98,4 фоиз биологик самарадорликка эришилган.

Елмурат ТОРЕНИЯЗОВ,

қ.х.ф.д., профессор,

Рысназар ЮСУПОВ,

қ.х.ф.ф.д., (PhD),

ТошДАУ Нукус филиали.

АДАБИЁТЛАР:

1. Торениязов Е.Ш., Утепбергенов А., ва бошқалар. Қарақалпақстан агробиоценозының жөнликлер дүнәсы (Оқыў қолланба). - Нөкис: «Қарақалпақстан», 2013. - 4 б.
2. Торениязов Е.Ш., Тохтабаев Р.З., Певелинг Р., Хабибуллаев Б. Қовун пашшаси ривожланиши, биоэкологияси, унга қарши кўраш олиб бориш бўйича тавсиялар. - Нукус, 2009. - 25 б.
3. Ibragimov M.Yu. Paliz yeginleri. - Nókis, «Bilim». - 2012. - 7 б.

УЎТ: 633.11+631.82+664.6/7

ЎҚИНГ, ОГОҲ БЎЛИНГ

ТОКНИНГ ТАШҚИ КАРАНТИН КАСАЛЛИКЛАРИ

Аннотация: мақолада токнинг ташқи карантин касалликлари ва бошқа ҳавфли карантин касалликларини тарқалиши, зарари ва карантин чора-тадбирлари бўйича маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: ток, касаллик қўзғатувчи, антракноз, оидиум, мильдю, карантин касалликлар, тарқалиш, зарар.

Республикада 75 минг гектардан ошиқ майдонда тоқзорлар мавжуд. Афсуски, тоқзорларда доғли антракноз, оидиум ва мильдю касалликлари кўп учрайди. Токнинг ташқи карантин касалликларидан узум сўлиш касаллиги (*Phomopsis viticola* Sacc.), ток бактериози (*Xylella fastidiosa* Wells et al.), узумнинг бактериал сўлиши (*Xylophilus ampelinus* (Panagopoulos) Willems, Gillis, Kersters, van den Broeke & De Ley), ток барглари-нинг заррин сарғайиш касаллиги (*Candidatus Phytoplasma vitis*), токнинг қиска бандли вирус касаллиги (*Grapevine fanleaf virus*), токнинг вирусли доғланиш касаллиги (*Grapevine fleck virus* (GFKV), ток барглари бужмайиш касаллиги 1-тур (*Grapevine leafroll-associated viruses GLRaV-1*), ток барглари

бужмайиш касаллиги 2-тур (*Grapevine leafroll-associated viruses GLRaV-2*), ток барглари бужмайиш касаллиги 3-тур (*Grapevine leafroll-associated viruses GLRaV-3*) ва ток кластеровируси (ток А вируси) (*Grapevine virus A* (GVA)) касалликлари мавжуд.

Токнинг бактериал чириш касаллигини актиномицетлар (*Actinomycetes*) синфига кирувчи *Xanthomonas ampelina* бактерияси келтириб чиқаради. Касаллик Греция, Франция, Испания, Португалия ва Жанубий Африкада тарқалган. Касаллик белгиларига асосланиб, ток бактериал чириши Австрия, Швейцария, Сербия, Болгария, Тунис, Канар ороллари ва Аргентинада учраши таъкидланган. Ўзбекистонда бу касаллик қайд қилинмаган.